

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ”

Ваня Николова Рачева

Покровителство, автономия, суверенитет –
политическата култура на възрожденския елит
от първата половина на XIX век

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за придобиване на
образователната и научна степен „доктор”
Професионално направление 2.2 История и археология

Научен консултант:
Проф. д-р Пламен Митев

София • 2017

Дисертационният труд е обсъден и предложен за допускане до публична защита на заседание на катедра „История на България” към Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски” на 6 декември 2016 г.

Текстът се състои от увод, две глави, заключение и библиография в общ обем от 321 страници.

Публичната защита ще се състои на 20 март 2017 г. в Конферентна зала на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски” от 15,00 ч. пред научно жури в състав:

Проф. д.и.н. Николай Жечев

Проф. д-р Пламен Митев

Проф. д-р Надя Манолова-Николова

Доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова

Доц. д-р Антоанета Кирилова

I. Цели на изследването и понятиен апарат:

Обектът на изследване в този дисертационен труд може да се определи като двустепенен. На първо място това е историческо изследване на *няколко конкретни български идеи и проекти* за политическа самостоятелност, както и на ситуацията, в която те се появяват. Отделните казуси са изследвани в контекста на *политическата култура* през понятия като „покровителство”, „автономия” и „суверенитет”. Тези идеи и проекти някои от представителите на възрожденския елит търсят начин да „рекламират” и да реализират в конкретна историческа ситуация, но не толкова пред сънародниците си, колкото пред външна велика сила (конкретно Руската империя, през първата четвърт на века) или пред върховната власт в Османската империя (през втората четвърт, в т.нар. „предтанзиматски” период на султан Махмуд II (1808 – 1839) и в първите години от управлението на султан Абдул Меджид (1839 – 1861)). Дисертацията е изследване и на самите личности, ангажирани с подобни идеи и инициативи.

На второ място това е историческо изследване на *политическата култура / политическите представи* за българска политическа самостоятелност (определяна в българската историография като идея за „автономия”) в контекста на *общото разбиране за властта* на определени активни представители на *българския възрожденски елит* в хронологическите рамки на първата половина на XIX в.

Двата изследователски обекта са взаимно обвързани и трудно отделими, когато се потърси цялостно обяснение за развитието на това политическо надграждане в еволюционен план по отношение на българското освободително движение, каквато е една от целите на работата.

В ръкописа се използва понятието *възрожденски политически елит*, разбирано като „тънка” прослойка от обществото, чиито представители благодарение на свои качества (вродени или придобити по силата на легитимно заемана позиция) постигат успехи над средните за обществото и като следствие разполагат с определен престиж, а следователно – и с власт, като много често тя е първостепенно икономическа и невинаги е политическа. В исторически план елитите са малцинството, у което е властта. В конкретните условия на българския XIX в., от началото и до 40-те години, когато изследваме едно по същността си патриархално и консервативно, селско по характер и обществено-социална характеристика общество, и когато *елитът* на това общество няма регламентиран достъп до политическа власт, то често тази позиция е по-скоро изразена в материално благосъстояние и в културен „капитал”.

За да си легитимен, в условия, в които няма писани правила за „влизане” в тази обществена категория, е почти толкова важно *ти* да се възприемаш като представител на

елита, колкото и *околните* (сънародници, представители на властта, чужди представители и лобита, и др.) да те възприемат за такъв. Повече от нужно е тези лица да изпълняват определени политически функции, като например да разработват определени проекти за подобрене положението на сънародниците си, да предприемат активни действия за реализирането им, което често изисква „експертни” познания и контакти. А също така да представляват дадена обществена, професионална, етническа и/или териториална група пред институции или чужди представители на власт, но и да са готови да поемат отговорност за другите.

Много често в групата „възрожденци” които, без да притежават обществено призната власт или да заемат легитимен пост, в позицията на обществени лидери, които оказват силно влияние върху обществените процеси, се позиционират представители на православното (висше) духовенство, които социолозите и политолозите биха квалифицирали като представители на „традиционните елити”. Особено в началото на изследвания период това са лицата, които имат възможността да са (само)образовани, а и като признати представители на милетските структури в империята са натоварени и да контактуват с властта, което им дава възможност да притежават необходимата информация и да бъдат и политически активни в подходящ момент. Тези възможности се засилват допълнително поради специфичното обстоятелство за балканските православни поданици на султана, а именно – че върху тях и чрез тях от средата на 70-те г. на XVIII в. до 1856 г. Руската империя ще се опитва да реализира своята политика в региона чрез *политическия лост* на т.нар. еднолично „покровителство над православието”. Поради тези съображения две от основните фигури в дисертационния текст са представители на духовенството – епископ Софроний Врачански и архимандрит Неофит Петров Котленец, по-известен като Неофит Бозвели.

През първата половина на българския XIX в., макар и препятствано от крайно недостатъчна, понякога еднообразна изворова основа, все пак е възможно историческото изследване на политическите представи именно на българския елит. Изключително сложно (и дори рисковано от научна гледна точка) е подобно изследване да се приложи към *безписмените* „маси”, особено до началото на 40-те г., когато вече ще имаме условия за масовизиране на грамотността изобщо като минимална предпоставка и за осъзнато политическо мислене, а едва след това – и за политическо активизиране.

В дисертацията с работното понятие *политическа култура*, заето от понятийния апарат на политологията, обозначавам разбираня, ценности и представи на определени личности за политическата система на държавата, в която живеят и на съседните територии и държави, граничещи с българската общност, които понякога се вземат за модели на подражание. Обзначавам също и съвкупността от представи за властта и за структурите ѝ, за начина, по

който тя се осъществява, за правата и задълженията на поданиците, и за правилата на политическото поведение. Тази съвкупност от представи понякога е на изненадващо (и изпреварващо съвременниците) високо ниво (случаят Софроний Врачански). Друг път е политически „наивна”, но работеща, каквато ни се разкрива от практиките, познати на прагматика Неофит Бозвели. Но при всички случаи това не е статична система, а тя се променя и обновява успоредно с промените в Османската империя и именно в началото на реформения период от тридесетте и четиридесетте години става особено интересна за изследване.

За обекта на изследване в дисертацията е важно съдържанието и на понятията *покровителство, автономия и суверенитет*.

Понятието за „върховна власт” е синоним на понятието „суверен” (обозначаващо и абсолютната, неограничена и неделима държавна / светска власт на владетеля). Това е най-висшата власт в една политическа йерархия в границите на нейната територия. Белезите на суверенната държава са свързани с правомощието да се създават закони, да се назначават „съдии”, „префекти” и „военачалници”, да се води самостоятелна външна политика, да се събират данъци и да се притежава правото на последна съдебна инстанция. Дълго време в теоретичен план властва разбирането, че ако една държава не е суверенна, то тя не е истинска държава. Основата на международните отношения в модерното време (и до днес) е взаимното признаване на право на суверенитет, което е неотчуждаемо качество на независимата държава. От тук могат да се изведат и белезите на „суверенната държава” – наличие на определена територия, на определена правова система и на особена система от учреждения / институции. Явно е, че през първата половина на XIX в. съседните на българите народи, които по стечение на исторически обстоятелства получават определен държавен статут, в повечето случаи (донякъде без Гърция от 1830 г., която по формални белези е независима държава) не са суверенни и именно за означаване на този техен статут в историографията се използва общото и исторически непрецизно понятие *автономни*.

Рамките на една политическа автономия са винаги твърде разтегливи и е трудно да се даде общо определение, защото те зависят от субекта, за който се отнасят, от конкретната историческа ситуация и от юридическите тълкувания. Вероятно практиката (а не философията) е причина в политическата теория да се е наложило специфично, често почти противоположно значение за термина „политическа автономия”. То се свързва с *ограничено самоуправление* и *не се покрива с независимост*. Терминът *покровителство* е чисто исторически (в много голяма степен пряко свързан с практиката на Балканите, но не само). В дисертационния труд термините *автономия* и *покровителство* се коментират само и изключително в светлината на казуси, непосредствено родени от политическия „сблъсък”

между Руската и Османската империя след средата на XVIII в. и са пряко свързани с политическата практика за създаване на самостоятелни в определена степен (обикновено свързани с вътрешното управление на дадена територия) държавни образования, регламентирано „покровителствани” от Русия.

II. Хронологични граници и източници на изследването:

Долната граница на изследването е фиксирана в началото на XIX в. и е свързана с „първата дипломатическа мисия” на представители на българската емиграция, реално осъществена през 1806 – 1808 г. в столицата на Руската империя. Изборът е фактологически предопределен, но и проблемно обоснован от възможността чрез този пример подробно да се изследват механизмите и лостовете на руската имперска политика към българите на фона на теорията (и практиката) за „покровителство на православните”, фиксирана като прецедент в мирния договор от Кючук-Кайнарджа (1774). Мисията на Иван Замбин и Атанас Некович дава също възможност детайлно да се покажат някои превратни, недостатъчно мотивирани или конюнктурни тълкувания в българската историография на проблемите за „автономията” и за българо-руските политически отношения. Не на последно място, точно с детайлното представяне на този начален пример се показва, че при критично четене, съпоставяне и буквално „изстискване” на всяка информация от достъпните документи по казуса, е възможна нова интерпретация и върху отдавна публикувани и крайно ограничени като брой документи.

Горната граница на изследването не е така точно фиксирана, но е ясно насочена към средата на 40-те години на XIX в. и навечерието на Кримската война (1853 – 1856). Самата война, започнала в началото като поредната руско-турска такава, излиза извън предмета на специално проучване. Този избор е мотивиран на първо място с факта, че скоро във войната ще се включат и други европейски Велики сили, което променя не само хода и крайния резултат и отдалечава терена на водените бойни действия от българските земи. Обратът във войната след 1854 г. до голяма степен стеснява максимално значението на руския фактор като мотив за активиране на личности и за представяне на български проекти за политическо покровителство и автономия (каквито са случаите в другите две руско-турски войни в разглеждания половин век). На второ място, мотивите за горната граница са свързани с факта, че Парижкият мир от 1856 г. променя кардинално едно от важните основания за търсене на политически суверенитет чрез издигане на български проекти за *руско покровителство* и *автономия*. Става дума за трансформирането на едноличното руско покровителство върху православните поданици на султана (гарантирано от предишните двустранни междудържавни договори и признато в султански фермани) в колективен

протекторат на Великите сили и гаранция за териториалното статукво на балканските владения на Османската империя. Последното от своя страна, ясно дефинира, обективно „затваря” и фактологически изчерпва рамката на изследвания в дисертацията конкретен проблем.

На пръв прочит – може да се каже, че най-малка част от документацията е от непубликувани архиви (такива са използвани, напр. някои лични фондове на възрожденци, както и единични документи от колекциите на Български исторически архив при Националната библиотека в София). Известни са логичните и обективни трудности по намирането на нови *политически документи* от „домашен” характер за първата половина на XIX в. При работата върху това изследване не бяха открити „нови” и/или неизвестни досега документи за „нови” проекти за политическа автономия (това към настоящия момент е почти невъзможно, поне не в български архиви).

Нереалистично е очакването да се открият нови документи за политически български проекти от това време в личните архиви на възрожденците и поради обективния факт, че до средата на XIX в. политиката и публичната политическа изява изобщо не е масово явление, напротив – то е смятано за специфична дейност, често пазена в тайна или коментирана завоалирано, а чисто политическите писма понякога са предавани с шифри. За политика и политически проекти не се говори и не се пише. Тази обективна трудност до голяма степен се компенсира като се смени подхода и ъгъла на търсене. Много полезна и интересна информация по въпросите за *политическите представи, политическата култура* и изобщо – *политическата грамотност* на българите се съдържа в старопечатните книги, специално в учебниците. Този тип извори са изключително полезни при проследяване на специфичната терминология, при проучване на моделите, които са взаимствани. Особено ценни са терминологичните речници – изследването им дава възможност да се осмисли политическото огромяване не само на елита, но и на по-широк кръг хора, макар „четящите” българи все още да са малцинство.

Изследването е построено основно на голяма база от публикувани източници и корпуси от документи от български, руски, сръбски и полски произход. Специално се откроява важноста на руската документация за темата на дисертацията. Много добре документално е подсигурен с поредица от издания периодът на първата за XIX век руско-турска война от 1806 – 1812 г. За съжаление, състоянието на достъпната руска документация за следващия период, специално за възловото за руско-българските отношения (и конкретно за „обръщането” на Русия към българите като част от Източния въпрос) десетилетие от 30 – 40-те г. на XIX в., е плачевно. Този проблем се компенсира донякъде от изследователския шанс на днешното време, белязан от възможността да се ползват безплатно и безпроблемно

огромните и достъпни от всяка точка на планетата и по всяко време дигитални глобални библиотеки с колекции от книги и документи, включително руски – напр. руската периодика от първата половина на века, както и редица други издания, чиито печатни варианти не са налични в българските библиотеки.

Един друг корпус от документи също има голяма важност за изследване механизмите на политическото израстване на някои представители на българския възрожденски елит в средата на 40-те години на XIX в. А също и за лостовите на влияние, прилагани върху тях от страна на полските агенти на „Хотел Ламбер“, преследващ свои политически и национални цели. Става дума за частичното и тематично отпечатване на редица полски документи от архива на Михаил Чайковски, служител на полския център в Париж, ръководен от бившия руски външен министър княз Адам Чарторийски. М. Чайковски е пряко ангажиран в българското политическо активизиране през 1844 – 1845 г. Неговите доклади показват не само връзки, влияния и лобиране, но и рисуват образите на главните замесени български лидери.

III. Структура на дисертационния труд:

Детайлното проучване на „всички“ български идеи и проекти за „политическа автономия“ до началото на 50-те години на XIX в. е трудно постижимо в един дисертационен труд, обхващащ полувековен период с неминуеми балкански паралели и аналогии. Затова тук е възприет тематичен подбор и проблемно разработване на отделни казуси, отразени в избраната структура на дисертацията. Балканистичната „рамка“ на изучаваните български идеи и проекти за самостоятелност позволява, без това да бъде натрапчиво или водещо за разработката, при отделните казуси да се използва сравнителния подход, да се правят паралели и да се търсят аналогии или да се обясняват несъответствия. Структурата е предопределена от проблемно-тематичния подход към изследваните казуси, но при всяка възможност, в обособените части е ясно следвана хронологичната последователност. На такава основа е направен по-скоро опит за представяне на авторска концепция, а не е преследвано детайлно хронологично и фактологическо проучване. Където е възможно, е прилаган интердисциплинарен подход. Някои казуси са изследвани на „микро“ ниво (и там е възможно разказът да е детайлен), а други са логично обяснени в „голямата“ макро-политическа рамка.

Дисертационният труд се състои от увод, две глави, заключение и библиография. ***Първа глава*** е озаглавена „Проекти на българската емиграция във Влахия за руско покровителство и българска автономия до Одринския мир (1829)“. Носещите сюжети тук са три: дипломатическа мисия на Иван Замбин и Атанас Некович, политическата активност на

епископ Софроний Врачански (1739 – 1813) от последния емигрантски етап на живота му и активността на фамилията Атанас и Александър Нековичи в навечерието на Гръцкото въстание и най-вече по време на руско-турската война от 1828 – 1829 г. Целта на изследването в първа глава е подчинена на проучване на лостовете, механизмите, средствата, контактите и посредниците, чрез които се осъществява руското влияние за поява и популяризиране на българската идея за руско покровителство и политическа автономия под сюзеренитета на султана, но с гарант Руската империя. Това става във време, когато формално все още се изгражда руската доктрина по Източния въпрос за балканския регион, а автономните статутни като степен и форма на модерна държавност за буферните и/или гранични християнски територии едва започват да се създават и имат своите специфики.

В началото е изследвана дипломатическата мисия на И. Замбин и Ат. Некович като е потърсен и предложен отговор на следните въпроси:

- какви са рождените имена на двамата българи, как те се подписват в оцелелите документи, как имената им са „разчетени” от руските фактори, с които контактуват и как впоследствие са „славянизирани” / „русифицирани”;

- колко и какви изобщо документални свидетелства са пряко свързани с двамата и къде са съхранявани днес;

- какъв е бил поминъкът им преди тяхното обвързване с тази политическа акция и от кога се познават; къде и кога са придобили своята грамотност, повече сигурна информация за която имаме за Иван Замбин, защото са оцелели и са публикувани основно неговите писма, както и косвени характеристики за него;

- понеже не са открити никакви документални податки за заминаването им и за придвижването им до границите на Руската империя (където легално се „влиза” само с документи, издадени по надлежен ред и от оторизирани за това служители, конкретно в случая – от руските консулски власти на Балканите), сигурни ли сме изобщо, че двамата са тръгнали заедно и са пристигнали заедно, а не са се „събрали” там, в Русия;

- сигурни ли сме също, че са пристигнали в Руската империя и в частност – в столицата Санкт Петербург по същото време, по което там пристига сръбска делегация (а именно – ноември 1804 г.), защото нямаме документи за това; да, от ноември с.г. е първото документално известие за тях, но то е пряко свързано единствено с това, че двамата от руската столица са подали молба за земя в Крим (за което и ще получат много бързо, след около месец, позволение); никъде в достъпната документация двамата българи не коментират сръбската мисия, не се позовават на нея, не я сочат като свой пример, дори не ни дават непряко свидетелство, за да подозираме, че знаят за съществуването ѝ;

- от кога и от къде двамата познават „генерал Горич”, който им посредничи и който явно ще съветва впоследствие Иван Замбин как да постъпва, какви документи да съставя и да подава, и до кого да ги адресира; кой е този генерал и от кога той ги познава, за да дава оценка и препоръки за тях, да предлага използването им в тогавашните обстоятелства;

- как двамата и в частност – Иван Замбин, който ще живее в Русия четири години и ще почине там от туберкулоза (умира след 23 юли 1808 и преди 22 октомври с.г.), се издържат, в каква среда пребивават, с кого контактуват, как осигуряват кореспонденцията помежду си; лицата, сред които ще живее Замбин, не се коментират в литературата, макар да има интересни, но оскъдни податки за тях; не се тълкува и информацията за неговия евентуален архив и вещи, които след смъртта му са предложени на търг, а след това някои от тях и част от събраните пари, след погасяване на дълговете му, са предадени именно на Софроний Врачански;

- наистина ли това са първите българи, пристигнали в Русия с дипломатическа цел, защото никъде в документите от 1804 г. няма и намек за дипломатическа задача; авторите, които пишат за такава, предполагат (и предпоставят) тази идея и такова намерение въз основа на по-късни свидетелства, в които това се твърди (включително по-късни писма на двамата българи до официални руски представители); има ли поне едно документално сведение, което да свидетелства за лично познанство между двамата и епископа на Враца от преди началото на руско-турската война (1806 – 1812)?

С оглед на изследваната тема е важно как Замбин и Некович твърдят, че са формулирали искането си към оторизираните представители на Руската империя. Те се опитват да „измолят удовлетворение съгласно Мирния Трактат, сключен между Империята Всерусийска и отоманската Порта” от 10 юли 1775 г. и „съответно последвалите актове, и [съответно – б.м., В.Р.] обстоятелствата на днешното време”, т.е. – към датата на подаване на прощението от март 1806 г.

Формулировката само привидно изглежда обща и лишена от конкретика. Но тя ясно показва, че за тези двама представители на българския политически елит е пределно ясно, че българите не са включвани (и не са възприемани от самата Руска империя!) като „покровителствани” от православна Велика сила православни поданици на султана. Техните няколкогодишни контакти в руската столица (включително с лица като ген. И. Горич), практическият им опит и познания за балканската действителност (специално за тази във Влахия и Молдова) и за руската политика в региона, са им доказали, че „покровителството” не се разпростира формално върху всички обитатели на диоцеза на Вселенската патриаршия (както често внушава историографията за периода), а само върху тези, които са изрично споменати в отделни казуси на официални споразумения, включително в международни

двустранни договори или султански фермани, които педантично да конкретизират от една страна същността на руското право на покровителство и, от друга, да защитят султанските права на сюзеренитет над съответната територия и население. Ако се замислим върху съдържанието на двустранните договори между Руската и Османската империя преди Парижкия трактат 1856 г., с който се налага т.нар. *колективен протекторат* над православните, то ще се окаже, че българите никога не са били предмет на специални клаузи в този смисъл и поради това никога не са били пряк обект на руското *покровителство*.

Интересен паралел се открива като се сравняват, от една страна исканията за руско покровителство и формулировките, които се използват в достъпните документи, свързани с дипломатическата мисия на Замбин / Некович, особено от края на 1807 г. след приобщаването към идеята и на Врачанския епископ, и от друга – промяната във фразите и формулировките, използвани за същото искане в някои прошения до руския император на молдовски и влашки боляри от същото време, т.е. след началото на руско-турската война, когато двете княжества са окупирани, а руският император ще започне да бленува новата граница с Османската империя да бъде прокарана по река Дунав. През есента на 1807 г. молдовските боляри изразяват в свое писмо „всеобщото желание” на двете княжества да бъдат присъединени към Русия. За същото Софроний ще упълномощи Иван Замбин в писмото си от януари 1808 г. (чийто текст всъщност е съставен от Замбин в Петербург). В средата на тази година обаче вижданията на Софроний вече ще „еволюират” към руско покровителство. Интересен е паралелът с Обръщение на влашкото духовенство и боляри към руския император от 25 юли 1808 г. В този документ също ще се иска само покровителство. Сред подписалите го членове на влашкия Диван и духовни лица личи името на „митрополита на Влахия Доситей”, лицето, дарило най-крупна сума за отпечатването на Софрониевия „Неделник”.

Използваните изрази и внимателно подбрани изречения са и свидетелство за създаващата се политическа култура и разбирания за същността на политическата власт, за правата и задълженията на поданиците. А също и за бавно формиращите се представи за подходящи стратегии и тактики, за търсене на съюзници в стремежа за подобряване на политическия статут на българите, които в самото начало на века са обективно и еднопосочно свързани с Русия, но и безспорно са стимулирани от уроците, придобивани в преходния период на политическа анархия и децентрализация в българските земи.

Врачанският епископ Софроний е от любимите обекти за изследване на различни по профил на интереси и квалификация хуманитаристи. Натрупаната литература позволява да се подбере информация за негови контакти, познанства и „кариерно израстване”, да се обрисова тематично и подборно средата, в която живее и която въздейства върху личността

му (специално в периода след избирането му за епископ през 1794 г.), и която вероятно определя постоянното му желание за самообучение и усъвършенстване. А също и да се открият някои от личностите, които съдействат за засилване на имперското му и по същество консервативно православно самосъзнание на висш духовник, движещ се често в гръкоезична среда (или контактуващ с гръцкия език през произведенията, които го интригуват и от които той често превежда и/или компилира своите ръкописи в зрелия си книжовен период). Това по никакъв начин не влиза в конфликт с българското му самосъзнание, прекрасно доказателство за което е неговия отчетлив стремеж да пише (и публикува) на „прост“, говорим български език. Оказва се, че Софроний поддържа видими, а понякога и повече от добри отношения с представителите на властта, там където живее. Последното е важен акцент, защото Стойко Владиславов намира начини да отстоява своя авторитет на селски свещеник, на патриаршески епископ или на български политик и да контактува успешно, както с представители на османските легитимни власти на различни нива, така и с непризнати, но самовластни отцепници от ранга на Осман Пазвантоглу. Но също така и с поредица руски главнокомандващи (изредили се на този пост за изключително кратко време) или с техните представители – всеки от които на различна възраст и с различен характер, с различни идеи за воденето на поредната военна кампания и за ролята на българите в нея.

От направения в дисертацията кратък опит за представяне на средата, в която се движи и от която се влияе Врачанският владика до прякото му включване в политиката, ясно се вижда, че замогването на синовете на Софроний съвпада с изкачването на техния баща по властовата стълбица, достъпна по това време за един православен поданик на султана. Двата процеса са взаимозависими и очертават част от механизмите за формиране на елит, в частност – и на политически грамотен и ангажиран такъв. Проследяват се конкретно и контактите на епископа с представители на руските граждански и военни власти в Княжествата. Сътрудничеството между отговорните фактори в руското командване и българския политически *лидер* е най-ползотворно именно през 1810 г. Естествено, не е без значение и българската среда, в която той се движи, но за сега за изследователите тя остава по-скоро „анонимна“ и несъмнено е свързана с оформил се бежански проблем, особено след 1809 г.

Затова като своеобразен връх в политическото активизиране на един православен висш духовник и представител на българския (консервативен) политически елит, далеч надскочил в личен план политическата грамотност на съвременниците си, разглеждам „Молба от името на всички българи, намиращи се тук“, известна повече като „Записка“-та на епископ Софроний от 29 май 1811 г. На този документ и на контекста, в който е създаден, е посветена отделна част в дисертационния труд. Записката на Софроний е замислена именно за

регулирането статута на българите бежанци в двете княжества, оказали се там в резултат на военните кампании. Документът очертава териториално „границите“ на бъдещата етнически обособена и отделена българска област на територията на двете княжества Влахия и Молдова. Посоченият регион географски обхваща една доста голяма и същевременно тясна и „опряна“ до левия бряг на реката територия, която „взема“ земи едновременно от Влахия и от Молдова, и е пряко „долепена“ до Бесарабия, а тя по Букурещкия мирен договор от следващата 1812 г., ще бъде вече в границите на Руската империя.

Записката от края на месец май 1811 г. рисува една картина на административно-териториална, данъчна и икономическа, обществена и културна самостоятелност, каквато няма да бъде предвидена дори частично за сърбите (воюващи от 1804 г.) в чл. 8 на Букурещкия мир, сключен една година по-късно (16 / 28 май 1812 г.). В текста на коментирания документ на епископ Софроний никъде не се отрежда каквато и да е роля на Високата порта. Българската идея фактически доброволно поставя общността от българските бежанци на очертаната влашко-молдовска територия под руски суверенитет и поради това за реализирането ѝ се разчита изцяло на руския политически фактор.

Последната част на първа глава е посветена на български идеи и проекти за политическа самостоятелност, свързани с фамилията Нековичи – Атанас и Александър. Двамата развиват своята политическа активност през второто и трето десетилетие на века, като винаги действията и идеите им под формата на *българска автономия / самостоятелност под руско покровителство* са пряко свързани, от една страна със статута на българите в емиграция (бежанци и/или колонисти), а от друга – с руската политика към тях.

В средата на двадесетте години на XIX век, образно казано „приключват“ изявите на *поколението на Софроний Врачански, Иван Замбин и Атанас Некович*. Техните идеи и проекти за „автономия“ под руско покровителство (обръщам внимание – преди тя да се е случила реално *като модерен прецедент на суверенност* на Балканите), техните искания за българска самостоятелност, насочени единствено към руската политика за „покровителство над православните“ и предопределени от нея, изпреварват както възможностите и намеренията на Руската империя в първото десетилетие на XIX в., така и политическото съзряване на сънародниците си. Българите и националноосвободителните им тежнения и интереси (доколкото съществуват такива като осъзната и следвана идея, дори от един тънък политически грамотен елит) още нямат самостоятелно място в руската източна политика.

Опитът и резултатите от взаимното опознаване обаче остават. Още повече, че в първата половина на XIX век индивидуалните политически разбирания, умения и контакти, нередко на ограничен кръг от съмишленици, имат съществено значение за оформянето, поставянето и отстояването на българските идеи и проекти за политическа самостоятелност. А именно в

края на първата четвърт на века *се подмладяват* не само представителите на българите в емиграция, които ще поставят и отстояват автономистични проекти за самостоятелност.

Втора глава на дисертационния труд е под наслов „Политическа култура на българския възрожденски елит и проекти за самостоятелност от началото на Танзимата до средата на 40-те години на XIX век” и е замислена да надгражда изследването на политическите представи и проекти на възрожденците във втората четвърт на XIX век. Замислена е и да бъде до известна степен „контрапункт” на първата част, защото е фокусирана около проекти за българска политическа самостоятелност, издигани от личности, в повечето случаи преки поданици на султана, (а не толкова от емигранти) и адресирани вече до Високата порта, което става възможно само в променящата се за българите среда от епохата на Танзимата¹. И тук „на фокус” е една уникална фигура – политикът и книжовник духовникът Неофит Бозвели. Но неговото превръщане в „професионален политик” (отделен е въпросът доколко успешен или не) е проблемно съпоставено със сюжети около известни събития като проекта за „автономно княжество” в Добруджа (1831) и т.нар. Велчова завера (1835). Тоест, и във втора глава основните избрани за анализ проекти са три. Избраните за анализ проекти за обособен статут на отделна област или дори за признаване на целия български народ като особена общност със свое национално представителство, са обединени от две характеристики: първо – те са дело на поданици на султана и са насочени към промяна на статута или придобиване на определени привилегии за българите вътре в Османската империя; и второ – исканията са насочени към Портата, а не към външна сила (конкретно Руската империя), както бе при проектите, коментирани в първа глава. Централната османска власт се търси за арбитър и от нея се очаква съдействие за реализирането на една или друга „автономистична” идея. Специално внимание се обръща на българското активизиране в Цариград от 1844 – 1845 г., което традиционно се коментира в историографията като възлов етап от развитието на българския църковен въпрос. Но тук то е разгледано в по-различен аспект и е фокусирано около политическата дейност и идеи за политическо представителство и национално обособяване на архимандрит Неофит Петров Котленец.

При изследването на посочените инициативи са разгледани и някои конкретни казуси, свързани с влиянието на Княжество Сърбия по времето на княз Милош Обренович върху българската политическа действителност, не на последно място – направен е опит да се обясни „пасивността” на доверените лични служители българи на сръбския княз (следователно – прекрасно запознати с факторите и механизмите за успешното „случване” на

¹ Придържам се към датировката на тези османисти, които поставят началото на Танзимата с унищожаването на еничарския корпус през 1826 г., т.е. – включват към реформения период и цялото управление на султан Махмуд II (1808 – 1839).

сръбския автономен статут) по българските проекти за автономия, при доказано национално самосъзнание и повече от видима тяхна „про”-българска активност в културно-просветната област.

И тук, както в първа глава, се изследват представите, идеите и проектите на една тясна група хора, принадлежащи към политически активните представители на възрожденския елит. *Политическата култура* и *политическите представи* на обикновените хора не е предмет на специално изследване, макар че когато има достъпна информация и за тях, тя се използва като възможен пример за съпоставка. Някои от дейците, които пряко са намесени в разглежданите казуси, и за които ще стане дума при изясняване на конкретните примери, имат и чуждо поданство, или в определен период от живота си пребивават извън пределите на Османската империя, но активността им в изследваните случаи е пряко насочена към промяна на статута на българите, поданици на султана, на българите, които живеят „от дясната страна” на Дунав.

В началото на този хронологичен отрязък българското общество преживява криза с много сериозни (и все още недостатъчно изследвани) разнопосочни последици. Тя е предизвикана от масовото и организирано изселване на българите от източните български земи през 1830 г. Това води до сериозно разместване на население не само от пряко засегнатите от руско-турската война (1828 – 1829) територии, което се случва след Одринския мир (септември 1829) и успоредно с изтеглянето на руската армия от българските земи през пролетта на следващата 1830 г. Тази картина предопределя важни процеси през първата половина на тридесетте години на XIX в. Това е до голяма степен човешка трагедия, но също и ускорен обществено-икономически преход, който „вличе” като последица в следващите години политическо израстване на по-широки маси хора.

На този фон е проследена мимолетната идея на руското военно командване и на Външното министерство, очертана в коментираното предложение (отлежало в кореспонденцията на главнокомандващия ген. И. Дибич) – окупацията на двете автономни провинции Влахия и Молдова *да се замени с руска окупация на една малка територия в Североизточна България*. Подробното представяне на тази част от *неслучилата* се руска идея води до очевидния извод относно (липсата на) руска политика / стратегия към български политически въпрос. Но и поставя важно питане, на което за сега нямам отговор. Вероятно по-нататъшни издирвания ще подскажат дали тази руска идея, която е възможно да се е зародила сред определени дипломатически представители, има нещо общо с проекта за Българско княжество или друго самостоятелно управление в Добруджа от 1831 г., на който е посветен отделен параграф от втора глава и е подробно коментиран. Организаторите възнамерявали да поискат пряко от султана права и привилегии за опустошената след

войната Добруджа. Това се случва *за първи път* в известните до този момент проекти за българска обособеност / автономност. Такова „обръщане“ *директно към суверена* е новост в политическата активност на радетелите за българска „автономия“. Анализирани са участниците, тяхната биография, стратегия и политическа (не)опитност. Групата около главния инициатор Васил Ненович възнамерява да поиска от султан Махмуд II права и привилегии за опустошената след войната Добруджа и по-специално за северната ѝ част, ограничена от т.нар. Траянов вал – интересно съвпадение на *границите* със споменатата мимолетна идея, коментирана през септември – октомври 1829 г. в достъпни писма на ген. Дибич. За целта щял да бъде изпратен в Цариград Никола Пиколо. Той трябвало не да преговаря директно, а да бъде посредник между Стефан Богориди и емигрантските дейци. Д-р Никола Пиколо в периода 1828 – 1829 г. заема различни административни длъжности в Букурещ и дори става личен лекар на генерал Павел Кисельов.

Към момента не ми е известна документално потвърдена информация за съпричастност на официалните руски окупационни власти в двете княжества към тази българска инициатива, а и последвалите мерки (разреждане на населението и препятстване на събиранията му по повод холерната епидемия), взети от П. Кисельов не говорят за оказана подкрепа. Особено пък като отчетем, че сред основните причини за провала, както ще стане ясно, са липсата на каквито и да е финансови лостове за въздействие. Все пак, не може да не направи силно впечатление пряката обвързаност на някои от намесените лица, сочени като инициатори, с Русия. Например Михаил Кифалов, за който се знае, че в следващите години ще е служител в руското консулство, а по време на войната е бил преводач към руската армия. Друга част от лицата, сочени от Иван Селимински като организатори и инициатори – са в различна степен по това време представители на българските заселници пред властите и като такива неизбежно трябва да контактуват и с руските представители на място.

Изследователите допускат, че първоначалната благосклонност на Богориди не е продиктувана само от политиката на Портата към българите по това време. А тя стимулира завръщането на емигриралите по родните им места и дава данъчни и други облекчения именно на тях, *но не цели обособяване на нови привилегировани християнски области*.

Разчитайки прекалено на неговото ходатайство, инициаторите лесно намират обяснение за своя провал именно в последвалия от негова страна формален отказ от участие, продиктуван, (както допуска основният ни *свидетел* по казуса – Иван Селимински) от намесата на споменатия сръбски довереник и българин от Банско Михаил Герман (който е политически съветник, дипломатически агент и личен приятел на сръбския княз Милош Обренович). Дали публично оповестените в този момент български претенции биха забавили решаването на сръбския казус с връщането на шестте „отнети“ нахии и с наследственото

достоинство на Милош? Богориди е добре политически обигран и знае, че изтеглянето на руските войски от окупираните османски територии по Одринския мир е обвързано с изпълнението на условията за Сърбия и с изплащането на контрибуцията, за чието намаляване сам преговаря, като част от османския екип, посетил по този повод Петербург.

В текста е направен опит да се възстановят поне частично представата на някои от инициаторите за устройството на проектираната особена област, което е важно не само за изследване на шансовете относно реализирането на самия проект. Но това е още по-съществено за проучване на политическите представи на инициаторите. Техните разбирания могат да бъдат косвено изяснени чрез политическата терминология, с която боравят политически грамотните и изобщо книжовните българи през тридесетте и четиридесетте години на XIX в. Подробно това е коментирано през книжовното и архивно наследство на Иван Селимински. През първата половина на XIX век за него, а вероятно и за останалите политически грамотни (които в повечето случаи не са непременно и политически ангажирани) възрожденци, понятието „автономия” е равносилно на политическа независимост. Така разбрано съдържанието на старогръцката дума може да обясни и факта, че до Парижкия мирен договор (1856) включително терминът, макар и да е в дипломатическо обръщение, не фигурира в международни (между Русия и Османската империя) и други двустранни договори, например тези, регулиращи статута на Сърбия и на Дунавските княжества. А те и в тогавашните, и в днешните представи не са напълно суверенни.

Средата на тридесетте години на XIX век са много интересно време за изследване на политическите представи и стремежи за самостоятелност на представителите на българския елит. За съжаление, този времеви отрязък от Българското възраждане не е разработван цялостно в такъв аспект. В дисертационния труд е направен такъв опит през призмата на нова версия за популярно събитие каквото е т. нар. Велчова завера от 1835 г. Това е пример за събитие, което все още се изследва само по домашни наративи, затова интерпретациите за него са подложени на подробен историографски и извороведски анализ. Но също така и пример за обрастване с митове и непрецизно използване на историческата истина, особено по юбилейни поводи и годишнини.

Анализът на някои премълчавани свидетелства относно целите и стратегията на организаторите позволява да се подложи на критично преосмисляне версията за подготвяна жалба и събирани „печати” срещу търновския митрополи Иларион, търновския турски управител и някои местни чорбаджии, включително хаджи Йордан от Елена. Убедена съм, че бъдещи издирвания върху бизнес отношенията и механизмите на влияния на микро ниво в Търновско-Еленския Балкан ще подскажат интересен материал. За сега в това отношение можем да се опрем на убедителните филипики на архимандрит Неофит срещу враговете на

„Мати България” и да започнем да гледаме на диалозите му и като на исторически извор, а не само като на литература. В своите неотпечатани приживе произведения (а уви, голяма част и до днес остават в архив и непознати за широката публика), той убедително описва ролята, влиянието и методите на действие на търновските чорбаджии и рисува огромното влияние, което те имат през 30-те и в началото на 40-те години. Тези процеси започват именно в „преходното” реформено време на султан Махмуд II, чийто резултат може да се види и в разместването на обществени пластове и властови влияния, включително сред възрожденските българи.

За попълване на представите на организаторите относно политическите искания от 1835 г. в текста са подробно анализирани няколко достъпни и популярни източници, каквито са старопечатните книги, по-конкретно – възрожденските учебници, в които е описан, но и разграничен – статутът на автономните Сърбия, Влахия и Молдова. Тези съпоставки на цитати с политическа окраска, писани по едно и също време – 1835 г., от различни лица, с различно ниво на грамотност (което е важно), доказват потенциално популяризирането на идеята за степен на държавна самостоятелност под формата на княжество, определяна със словосъчетанието „Господарство”, при това „самовластное”. В средата на тридесетте години политически ориентиранията представители на българския елит долавят разлика в статута на Сърбия и в автономията на Дунавските княжества. Този извод би могъл да бъде важна опора относно влиянието на балканската политическа действителност върху оформянето на политическата култура на възрожденския българин от XIX век, специално през извори, каквито са учебниците. Смятам понятийния апарат за съществена за изследователя част при тези проучвания, които в този текст са още на ранен етап и се изследват само доколкото поясняват развитието на проектите и на идеите за политическа самостоятелност. Последващи дирения могат да затвърдят и убеждението на някои посочени в текста изследователи, споделяно и в дисертацията, че „доминираща цел и основна политическа програма на българското националноосвободително движение през първата половина на XIX век” е именно „автономията”.

Неслучайно съществуват догадки относно това, че пред някои от инициаторите на подобни идеи и проекти стои примерът на Сърбия (която е под руско покровителство), но и примерът на нейния самовластен княз, който успява да затвърди своето автономно положение чрез упорити преговори и двустранни договорки с турския султан. А че е имало достатъчно информирани представители на българския политически елит за това, доказват контактите и познанствата на доверените лични служители на Милош Обренович – българите Димитър и Христо Мустакови, Михаил Герман, Марко Теодорович, Панта хаджи Стоило – всички те не крият, дори афишират българския си произход, а там, където

пребивават (в Букурещ, в Цариград, в Белград), те поддържат контакти със сънародниците си. Почти всички от изброените българи сръбски служители, в различна степен и по различно време от своя наситен със събития живот, са се обвързвали активно с културно-просветни изяви, обикновено касаещи родните им места, със спомоществователство на български книги. Но никога, както показват издирванията ми досега, не са заемали позиция (и не са съдействали пряко) по нито една от българските акции за политическа „автономия”, макар да има сведения, че поне братя Димитър и Христо Мустакови и Михаил Герман са знаели за някои от тях доста подробно и са познавали лично част от инициаторите им. Вероятно обяснението се крие в техния прагматизъм и сериозни познания за механизмите, ресурсите, лобитата и „историческият шанс”, които са необходими за успешна реализация на подобни проекти за политическа самостоятелност.

Политическото значение на десетилетието след Одринския мир за българите се измерва с една голяма промяна. Настъпва бавен обрат в търсенето на съюзник за осъществяване на националните им тежнениа, свеждани до издигане на проекти за политическо самоуправление в рамките на империята, често по подобие и модел на съседите, които по исторически причини вече са получили някаква степен на политическа самостоятелност. Изменя се и отношението на османските управляващи към българите, специално в лицето на централната власт. Тази промяна обаче не е нещо изключително и адресирано (само) към българите поданици на султана. Тя е продукт на започнатите от султан Махмуд II и продължени от наследника му султан Абдул Меджид реформи. Този бавен, криволичещ „напред и назад”, но неотменен процес трансформира характера на взаимоотношенията между централната власт и поданиците ѝ в посока на търсене на сътрудничество. Поради различната „скорост” на промените в отделните провинции на огромната империя, но и поради упоритата съпротива на цели заинтересовани прослойки, както външни, така и вътрешни сили, забавянето на реформите поражда нови противоречия. Както е известно, проблемът с еманципирането на българите в Османската империя възниква не толкова поради утежнен национален гнет, а поради осъзната разлика между икономическата роля на възрожденската буржоазия и нейното политическо безправие.

Една от преките последици, които имат до голяма степен отражение върху проблемите, които се изследват в дисертационния труд, е последвалата след Одринския мир от 1829 г. бавна, но отчетлива промяна на политиката на Високата Порта към българите. Тя само започва с проследимите по документи опити на Високата Порта да стимулира завръщането на част от бежанците след отминалата война и минава през улеснения режим за ново строителство на църковни храмове. Но е ясно видима най-вече в социално-икономическите промени на българското общество. Смятам, че като пряка последица от тези процеси може да

се отчете и укрепването на българската „колония” в Цариград, включително нейното количествено нарастване.

Третият параграф на втора глава подробно разглежда реформеното събрание от пролетта на 1845 г. в Цариград, на което участват и български представители от отделни области. Избраните предстои да се съберат на консултативно съвещание в имперската столица. да се направи допитване до представителите от провинциите и да се прецени резултата от реформите в различни области. Показателно е, че султанът изтъква като една от основните пречки за „неправилно” разбраните и прокаравани реформи не какво да е друго, а невежеството и неграмотността на населението. Консултативното събрание в никакъв случай не е свикано по повод и/или във връзка с конкретните проблеми на определена общност, най-малко – пък с българо-гръцкия църковен конфликт, който едва започва да се оформя като „видим”. Става дума за провеждане на поетапни консултации с представители на поданиците пред представители на Висшия съвет по реформите.

В този контекст са подадени до Портата двата меморандума на Неофит Бозвели и на Иларион Макариополски. Съдържанието им се интерпретира в българската историография изцяло и само в светлината на развитието на българо-гръцкия църковен спор. Без да степенувам по значение точките от документите, е добре исканията да се припомнят и те се свеждат до следното:

- Да се позволи на българите в Цариград да имат свой, български, храм, където да се черкуват на роден език (знаем обаче, че създаването на храм влече след себе си легализирането на църковно епитропство / настоятелство, което всъщност, погледнато в ретроспекция, е много по-важно за организирането, насочването и представянето пред властта на българската цариградска общност);

- В българските епархии да се избират само българи за владци. В това искане няма нищо незаконно, особено след реформения акт от 1839 г. Но за Вселенската патриаршия е било достатъчно да хвърли поглед, образно казано, върху картата на Европейска Турция, за да си даде ясно сметка с какъв финансов ресурс (и тук не става дума за т.нар. „владичина”, събирана за издръжка на висшето духовенство) ще бъде потенциално ощетена тя, ако това бъде допуснато, както и финансовите и политически лобитата на нейните креатури, които се редуват на висшите духовни постове. Не е случайно, че Патриаршията дълго и упорито ще отхвърля това българско искане;

- Българите да имат право да издават вестници, да печатат книги и да отворят свои училища. Това искане е формулирано в една точка и на пръв поглед звучи странно и нелогично, ако отчетем факта, че към 1844 г. те имат вече достатъчно светски училища, могат да печатат където искат своите книги (ако, разбира се, разполагат с финансов ресурс),

а българският печат тепърва ще прохода, но и пред него пречките са основно от финансово естество. Освен това, искането сякаш няма връзка с църковния въпрос. Но всичко това е повърхностна интерпретация, защото днес е добре известно, а на съвременниците им е било пределно ясно, че и трите правомощия влизат в прерогативите на „Рум милет“ и от формална гледна точка за османската власт именно църковната институция, в лицето на висшето духовенство по места и на Вселенската патриаршия като цяло, би трябвало да разрешава (и да се грижи) за осъществяването на тези „права“;

- Следващото искане е изцяло в контекста на провежданите реформи и също е напълно легитимно, но и отново не звучи достатъчно „църковно“. Става дума за желанието на българите да образуват с турците смесени съдилища / меджлиси, които по право обсъждат и търговски въпроси, разпределят местните откупи на данъци, решават редица казуси, свързани с власт и влияние в региона. Според започнатите промени, по това време в тези местни „общински съвети“ имат представителство всички „милети“ (и конфесии), ако са представени сред населението, което живее в даден регион. Притесненията, а и мотивите на авторите на това предложение, са ясно продиктувани от реалността и са добре обосновани. Българите (които често са мнозинство) практически на много места (ще) са измествани в местните меджлиси от представители на висшето гръцко духовенство и/или от про-гръцки настроени техни съотечественици, като това става възможно защото за властта всички те са „православни“, т.е. „Рум милет“;

- Накрая, следва искане, което няма как да не притесни не само Патриарха, като общ гарант и представител пред властта на всички православни, но не по-малко и обитателите на руското посолство в османската столица. Става дума за желанието българите да имат свое представителство в Цариград, съставено от миряни и духовни лица. Лицата, съставляващи това *българско представителство*, ще бъдат издържани от самата българска общност, ще пребивават постоянно там и ще представят и защитават директно пред Портата българските интереси и проблеми.

Тази програма е изготвена перфектно политически и в нея няма нищо излишно и същевременно нищо не е пропуснато. Това определено говори за политическите умения на личностите, които стоят зад нейното авторство. Всяка епоха и нейният дух може да бъде добре разбрана единствено чрез собствените си понятия, термини и разбирания. Автентичното значение на всяка отделна точка не би трябвало да буди притеснение у никого, защото нещата, които се искат са законни, позволени и дори стимулирани чрез реформените актове, които публично са огласени от Портата. Но ако исканията се четат съвкупно, взети заедно, какъвто явно е замисълът на авторите на идеята (независимо дали това са само двамата български лидери или и техният ментор Михаил Чайковски, или дори някои друг

представител на властта), то тогава искането от българските меморандуми придобива съвсем друго звучене. Смятам, че в тези документи е формулирано и перфектно политически изработено искане за обособяване на българите *в отделен „милет“* (разбиран като отделен народ / етнос – защото по това време за Османската империя все още и до голяма степен „самостоятелността“ / самоуправлението на „народа“ се определя от конфесията). Това по същество е искане за *политическо признаване на обособен статут*, защото само политическите субекти имат свое представителство в столицата на империята. Както например Сръбското княжество, специално сърбите и техния капукехая. Искането за политическо обособяване обаче е формулирано именно по този начин в меморандумите от 1844 – 1845 г., защото тогава то още не би могло да се постави открито, нито да се отстоява. За това не са били готови не само Руската империя и Вселенската патриаршия. Не е била готова и Портата.

В първа глава „на фокус“ беше поставен епископ Софроний Врачански (и неговите съмишленици). В тази част в последния параграф също се акцентира върху политическите действия, разбирания и умения на едно духовно лице – монахът Неофит Хилендарски (Бозвели). Вниманието върху него и израстването му като политик от национално равнище е концентрирано не случайно и донякъде се мотивира за първата половина на XIX век с „професионалния“ профил на българските интелектуалци (сред тях духовниците заемат важна роля), които в голяма степен съставят елита на възрожденското българско общество.

Явно не само за българите събитията от април – май 1845 г. са имали *политическо звучене* и исканията в Меморандумите не са „по българския църковен въпрос“ (както упорито ги интерпретира българската историография), а са разбирани в контекста на епохата *като изцяло политически*. От началото на 40-те години въпросът за засилване на френското политическо и религиозно влияние в Османската империя, вкл. в Палестина, в Светите места и специално сред балканските народи, широко се обсъжда във френските правителствени кръгове. Формулираната от Гизо нова идея за подкрепа на цялото източно християнство, а не само на католиците, представлява сериозна еволюция и е предизвикателство за руската дипломация, особено ако новата политика се осъществява и със съдействието на полската агенция на „Хотел Ламбер“. Изследователите, които познават детайлно българската проблематика, ще си дадат сметка, че това предизвикателство в средата на 40-те години са изпитали на „собствен гръб“ заточените от Цариградската патриаршия, но със съдействието на посланик Титов и с мълчаливото одобрение на Портата Неофит Бозвели (1785 – 1848) и Иларион Макариополски (1812 – 1879).

Руската политика обаче не спира само с изолирането на двамата български водачи от османската столица. Скоро, през 1847 г. тук от Петербург пристига българинът Александър

Екзарх, който донякъде успешно ще се опита да изझे ръководството на общонационалните дела сред цариградските българи. С „назначаването” му за български представител (чрез формалното му упълномощаване от част от цариградските български еснафи) програмата за национална самостоятелност в рамките на Османската империя скоро се свежда единствено до искане за български храм в Цариград. Това става с активното полуприкрило съдействие на руското посолство. Така руската политика „вкарва” много успешно българската програма за *политическо обособяване* в системата на Портата в руслото на т.нар. „църковен въпрос”, или както още е известно на публицистичен език от XIX в. в руското обществено мнение – „българо-гръцката разпра”. Именно последващите стъпки, реализирани изключително успешно с прякото съдействие на руския посланик В. Титов и довели до „създаването” на нов „лидер” на цариградските българи (в лицето на Александър Екзарх) и свеждането на цялостната програма на Бозвели и неговите поддръжници до искането за български храм, са сред косвените доказателства за успешната като замисъл програма от средата на 40-те години. Тази програма нямаше да е възможна извън епохата на Танзимата. Историческата действителност показва също и първото по-сериозно масовизиране на политическата ангажираност на българското общество, което, разбира се, е далеч от активността в други части на Европейския континент, но е подчинено на идеята: да накараме „Портата да свикне да слуша, а българите да говорят”, ако използвам сполучливия израз на Михаил Чайковски...

* * *

Темата за политическата култура на възрожденския елит от първата половина на века, видяна през политическите проекти за самостоятелност и автономия, носи още големи възможности за академичен анализ и дисертационния труд не я изчерпва. Виждам три тематични кръга, които имат потенциал и си заслужава да се доразвият.

На първо място – в чисто фактологична посока има още много възможности да се задълбочи проучването на българо-сръбските контакти и влияния от този период, да се установи тепърва колко точно и в кои български среди е била популярна сръбската автономия, изградена като прецедент на християнско, и то наследствено княжество, в балканската периферия на Османската империя.

На следващо място – предстои тепърва сериозното издирване на източници и разработване от историческа гледна точка на проблема за масовизирането на политическата терминология, за обогатяването на речниковия фонд на изграждащия се книжовен български език, което практически означава и масовизиране на политическите представи и проекти сред лица извън тесния кръг на условно определяния елит. Изследването на политическата грамотност на „безмълвните”, т.е. безкнижни / безписмени обикновени българи поданици на

султана е трудна област, но тя може успешно да започне през проучване на пресата, която е циркулирала сред българите по това време, както и да продължи с работата върху старопечатните книги, чийто профил е насочен към светското българско училище.

И на последно място – предстои допълнителна и по-задълбочена работа за изследване и разбиране на преките и косвени резултати от конкретните проекти за политическа самостоятелност. Това изисква детайлен анализ не само на конкретните политически проявления и процеси, а и на механизмите за формиране и отстояване на „политика”. Тук, убедена съм, е и най-голямата актуалност на тази проблематика.

IV. Справка на основните приноси на дисертационния труд:

1. Тематичното проследяване и съпоставителното изследване на няколко конкретни български идеи и проекти за политическа самостоятелност (покровителство, автономия, суверенитет) от първата половина на XIX в. се прави за първи път в българската историография;

2. Историческо изследване на политическата култура на определени представители на българския възрожденски политически елит до средата на 40-те години на XIX в. и изясняване на терминологично ниво на понятия и конкретни термини с тяхното съдържание от епохата и потенциална разпространеност в конкретните хронологически рамки;

3. Мотивирано предложение за ново тълкуване на политическите представи, искания и стратегия на инициаторите на т.нар. Велчова завера от 1835 г., свързано с (не)прилагането на регионално ниво на реформите в Османската империя от средата на 30-те години;

3. Обосноваване в историческия контекст на реформеното събрание от 1845 г. в Цариград и изследване на българска политическа програма за политическо представителство и автономно обществено-политическо обособяване в рамките на Османската империя и ролята на Неофит Бозвели в този проект. Мотивирано интрепретиране на активната руска роля за последвалото „свиване” на исканията и свеждането им до „българо-гръцка църковна разпра”, включително чрез „институционализирането” на нов лидер;

4. Фактологични приноси:

– изясняване на някои неясни детайли от политическата биография на Иван Замбин и на Атанас Некович и предложено ново датиране на тяхната дипломатическа мисия в Русия за поставяне на българския политически въпрос и търсене на руско покровителство;

– изясняване на причините и контекста, в които епископ Софроний се изявява като политически лидер и представител на българите във Влахия и Молдова и анализиране в развитие на неговата „Молба от всички българи” (май 1811) – най-пълен политически проект за българска автономия до средата на XIX в.;

– изясняване на предисторията и причините за провал на проекта за самостоятелно българско управление в Добруджа от 1831 г., както и на отношението на българите служители на княз Милош Обренович към българските проекти за политическа самостоятелност.

V. Списък на публикациите по темата на дисертационния труд:

1. **Рачева**, В. Въпросителни около политическата дейност на Софроний Врачански. – История, 1995, бр. 1, 31 – 40
2. **Рачева**, В. Руският политически фактор и българската идея за автономия (1806 – 1829). – Минало, 1999, бр. 1, 36 – 47
3. **Рачева**, В. За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). Научен ред. П. **Митев**. София: Кооперация „ИФ–94”, 2003, 153 – 192
4. **Рачева**, В. Към въпроса за политическата култура на възрожденския българин от втората четвърт на XIX в. – История, 2003, бр. 3 – 4, 50 – 60
5. **Рачева**, В. Велчовата завера (1835) в огледалото на българската историопис. – В: Предизвикателствата на промяната. Българската историческа наука след 1989 г. Състав. И. **Баева** и П. **Митев**. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2006, 149 – 159
6. **Рачева**, В. Руската политика и българската идея за политическа автономия в някои от изявите на българската емиграция от първата половина на XIX в. – Исторически преглед, 2006, кн. 1 – 2, 44 – 66
7. **Рачева**, В. За мемоарното наследство на д-р Иван Селимински. – В: Историята и книгите като приятелство. Сб. в памет на Митко Лачев. Състав. Н. Данова и др. София: ИК „Гутенберг”, 2007, 424 – 437
8. **Рачева**, В. Хайдут Велко Петров(ич) на синора на българо-сръбските политически отношения в зората на балканския национализъм. – Минало, 2008, бр. 4, 32 – 43
9. **Рачева**, В. За един *агент* на княз Милош Обренович. Или шрих от политическата кариера на Димитър Мустаков. – В: Балканските измерения на фамилията Мустакови. Сб. с материали от международна научна конференция Габрово, 18–19 септември 2007. Състав. П. **Митев** и В. **Рачева**. София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2008, 200 – 238
10. **Рачева**, В. Неприметным образом. Начало болгарско-российских политических контактов при Александра I. – Российский исторический журнал „Родина”, Москва, 2009, бр. 6, 37 – 40
11. **Рачева**, В. Добруджа във вихъра на руско-турската война от 1828 – 1829 г. – Във: Времето на Левски. Сб. статии. Научен ред. П. **Митев**. София: Изд. Културно-просветно дружество „Родно Лудогорие”, 2010, 9 – 50
12. **Рачева**, В. Руската преселническа политика, българите и Одринският мир от 2 септември 1829 г. – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет, София, 2012, т. 100, 175 – 244

13. **Рачева, В.** Сърбия в края на 20-те и началото на 30-те години на XIX век: от османски пашалък към автономно наследствено княжество. (Сборник с документи „Поречки магистрат“). – Српске студије, Београд, 2013, књ. 4, 353 – 363

14. **Рачева, В.** Политикът Софроний Врачански и руската преселническа политика по време на руско-турската война (1806–1812). – В: Софроний Врачански – книжовник и политик от Новото време. Сборник с материали от Международна научна конференция, София, 24 ноември 2011 г. Състав. и научна ред. П. **Митев** и В. **Рачева**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 136 – 147

15. **Рачева, В.** Сръбското княжество на страниците на българския „Цариградски вестник“ (1848 – 1862) през първите четири години от издаването му. – В: Централна Европа и Балканите, XIX – XX в. Юбилеен сборник в чест на проф. Милчо Лалков. Състав. И. **Първев**, М. **Баръмова** и Н. **Кайчев**. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (под печат)